

**Tsyganenko L. F. The formation of the noble land ownership in the South of Ukraine in the second half of the XVIII-XIX th centuries (on the basis of Tavricheskoj province)**

*The formation of the noble land ownership in the South of Ukraine during the second half of the XVIII-XIX th centuries are analyzed on the bases Tavricheskoj provinces, the forms of the noble land ownership and the peculiarities of this process are amplified. The government activity and regional administration, directed on the acceleration of colonisation, are investigated.*

**Keywords:** Noblemen, the landed property, colonisation, Southern Ukraine

УДК 94 (477.7)“18/19”

**В. В. Ликова**

## **ГРУПИ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

*У статті автор розглядає соціальні групи, що складали категорію державних селян Південної України в першій половині ХІХ ст. Дослідниця звертає увагу на історичне походження, особливості правового становища, землеволодіння та землекористування різних груп державних селян.*

**Ключові слова:** державні селяни, Південна Україна, землеволодіння, землекористування.

Література, присвячена питанням історії державних селян та їх окремих груп, досить різноманітна. Перші праці, в яких розглядалися окремі аспекти існування селянства як класу суспільства Російської імперії, з'явилися вже у ХІХ ст. Проте особливістю цих робіт було те, що вони не розглядали безпосередньо селянство, його історію, соціально-правові аспекти тощо, в них акцентувалася увага на особистостях окремих державних діячів, монархів, їх правління.

Особливістю праць ХІХ ст. також є те, що значна частина робіт цього періоду написані державними службовцями та військовими й опубліковані у офіційних виданнях державних органів та їх звітах. Для опису новоприєднаних земель, їх межування, здійснення політики колонізації краю та відведення земельних ділячок під державні поселення відряджались офіцери, цивільні чиновники, комісії та експедиції. Результатом їх діяльності ставали різноманітні описи південноукраїнських земель. Окреме місце серед таких робіт займають описи, присвячені регіонам Бессарабської області та Буджаку. Їх автори описували Бессарабію та Буджак, спираючись на власні спостереження, враження та свідченням, отриманим з місцевих установ, і наводили описи географічних умов, клімату, чисельності населення та його складу, селянського побуту, ремесел, землеробства, сільськогосподарських культур, знарядь праці тощо. Одним з перших таких описів був написаний П. Куницьким у 1913 р. [1]. Згодом описи були складені чиновником Міністерства іноземних справ П. Свіньїним [2] та Я. Сабуровим, спеціалістом, який вивчав сільське господарство [3]. Однією з цінних праць є опис А. Корніловича, оскільки в ньому наводиться детальний опис кожного державного селища та господарської діяльності населення [4]. Пізніше описи були складені М. Дараганом [5] та О. Защуком [6-9].

Всередині ХІХ ст. в результаті опрацювання дослідниками даних ревізій, з'явилися праці, в яких відображалися чисельність, демографічні зміни та положення різноманітних соціальних класів та груп імперії, в тому числі і державних селян. Серед таких досліджень можна назвати праці П. Кеплена [10-12]; А. Бушена [13]; Н. Бунге [14]; В. Пландовського [15]; В. Дена [16]; М. Клочкова [17-18]. Метою цих досліджень було визначити чисельність населення імперії, її динаміку та причини змін. Інколи дослідників цікавив становий склад населення. В контексті дослідження всіх верст тогочасного суспільства, дослідники приділяли увагу і державним селянам.

Значне місце серед робіт з соціально-економічної історії Південної України займають праці А. Скальковського, який тривалий час очолював статистичний комітет Новоросійського краю [19-25]. Він висвітлював питання заселення регіону, розвитку його сільського господарства, ремесел, торгівлі, соціально-правового положення окремих груп його населення, в тому числі державного селянства, аграрної політики уряду Російської імперії на південноукраїнських землях тощо. Окрему увагу приділяв становищу колоністів та державних селян.

Питанням історії та правового положення селянства як соціального класу Російської імперії були присвячені праці В. Семевського [26-28]. У своїх роботах дослідник розглядав історію формування всіх категорій селянства імперії – чорносошених, удільних, монастирських, економічних, ясачних та інших, – а також їх положення, правове регулювання управління селянами, законодавчі акти, їх зміст та значення.

В контексті державної політики розглядав положення державних селян і А.П. Заблоцький-Десятовський [29]. Стаття В.І. Вешнякова “Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян”, фактично, була першою працею, спрямованою на опис державних селян як окремої категорії суспільства імперії [30]. Її не можна назвати дослідженням, проте це опис, огляд груп державних селян – визначення історичних коренів та соціального походження груп селян, певних особливостей їх правового положення, сплачуваних ними податків та певна характеристика їх положення на середину

XIX ст. Згодом В. Вешняковим було опубліковано працю "Крестьяне-собственники в России", в якій він розглядав правові аспекти селянського володіння, чисельність селян-землевласників у всіх губерніях імперії, кількість землі, яка їм належала тощо [31].

Характерною рисою досліджень радянських істориків є те, що більшість їх вийшли наприкінці 1950-х – у 1960-х рр. Це пояснюється тим, що на 1961 р. припало 100-ліття відміни кріпосного права. У 1960-70-х рр. друкувався "Ежегодник аграрной истории Восточной Европы", на сторінках якого друкувалися статті з історії селянства та сільського господарства Південної України таких дослідників як С. Боровий, О. Коциевський, О. Дружиніна [35-39]. У своїх статтях науковці розглядали особливості становища та господарську діяльність деяких груп державних селян Південної України.

Окреме місце в дослідженнях регіону Південної України та соціальних процесів, які відбувались на цих землях, належить В. Кабузану [40-43], який, використовуючи матеріали переписів населення імперії XVIII – XIX ст., детально дослідив чисельність населення імперії, його національний склад та міграційні процеси, які мали місце в той час, та О. Дружиніній [44-46], праці якої досить тривалий час були основними при дослідженні південноукраїнського регіону.

Найбільшим та найзначнішим дослідженням, присвяченим історії державних селян є двотомна праця М. Дружиніна "Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева" [47]. Дослідник розглядає історію державних селян від початку формування їх як окремої категорії соціуму Російської імперії до реформи управління, здійсненої П. Кисельовим, та створення Міністерства державного майна. Перший том роботи М. Дружиніна повністю присвячено дослідженню історії формування категорії державних селян та їх становищу до початку реформи.

Роботою, присвяченою безпосередньо становищу державного селянства України є праця Т.І. Лазанської "Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы" [48], в якій дослідниця зробила загальний огляд положення державних селян у XIX ст., до відміни кріпосного права. Багато робіт, присвячених дослідженню положення селян, зміні соціально-економічних відносин у XIX ст. належить І.О. Гуржію [49-51]. Значний внесок у дослідження історії регіону зробив А.Д. Бачинський [52-57]. В центрі уваги дослідника були землі Бессарабської області та Буджаку, процес їх колонізації, економічне положення населення та його господарська діяльність. Положення козаків, селян та інших категорій населення регіону розглянуто у роботі О. Бачинської "Українське населення придунайських земель у XVIII-поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння)" [58].

Групи державних селян у контексті колонізації Південної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. розглянуті у працях Я.В. Бойко та Н.О. Данилової [59], О.І. Журби [60], В. О. Пірка [61], Ф.О. Редько [62].

Окреме місце займають праці, присвячені дослідженням населення Бессарабської області. Загалом, регіони Бессарабії та Буджаку найкраще репрезентовані літературою з історії селянства та історії державних селян як окремої категорії. Історіографія представлена статтями та монографіями Я. Гросула, І. Будака та І. Анцупова [63-69]. Основною роботою з історії державних селян Бессарабської області є монографія І. Анцупова "Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812-1870 гг.)", в якій автор детально розглянув соціальні групи, які складали категорію державних селян Облaстi, їх майнове, правове положення, господарську діяльність тощо.

У більшості цих праць державні селяни розглядаються у контексті інших досліджуваних явищ чи процесів (колонізація південноукраїнського регіону, розвиток економічних відносин, суспільство імперії у XIX ст. тощо) або розглядається ця категорія в межах одного регіону (наприклад, Бессарабія, Буджак).

У даній статті ми спробуємо розглянути ті соціальні групи, які входили до складу державних селян Південної України у XIX ст., їх історичні корені та походження, соціально-правові відмінності тощо. Територіально наше дослідження охоплює Катеринославську, Херсонську та материкову частину Таврійської губернії, а також Бессарабську область.

Формування державного селянства як окремої категорії населення імперії було покладено Петром I в першій чверті XVIII ст. У 1724 р., 26 червня, було видано Плакат про збирання з населення подушного податку. Саме в цьому документі вперше використовується термін "державні селяни" та дається його визначення: "А четырехгривенные деньги брать только с одних государственных крестьян и с прочих им подобных, которые себе помещиков и никаких владельцев, кроме императорского величества, не имеют" [47, с.24]. У Плакаті також визначався склад державного селянства, тобто називались ті групи селян, які входили до нової категорії: "С государственных крестьян, т.е. с однодворцев, с татар, с ясашных и Сибирской губернии пашенных, прежних служб, копейщиков, рейтар, драгун, солдат, казаков, пушкарей, затынщиков и рассыльщиков и всякого звания людей, которые в поголовную перепись написаны..." [47, с.24].

Необхідно визначити, кого саме ми будемо називати "державними селянами" та які групи будемо відносити до цієї категорії. У документах XVIII-XIX ст. термін "державні" чи "казенні" селяни використовувався у кількох значеннях. З одного боку це були "государственные крестьяне в собственном смысле слова: под ними разумелись черносошные крестьяне Северного Поморья". По-друге, "державними" були селяни "имений государственных, в казенном ведомстве состоящих". Під цим визначенням розумілись селяни економічні, ясачні та інші. І по-третє, це були державні селяни в найширшому, на думку М. Дружиніна, значенні: "разнообразные прослойки земледельческого населения, которые объединялись общим признаком, точно определенным словами петровских указов 1723-1724 годов "которые не за помещики". Останнє визначення отримало "решительное преобладание" в офіційних актах XVIII-XIX ст.ст. [47, с.44].

Розглядаючи становище державних селян Бессарабії, Я.Гросул наводить наступні визначення цього терміну: "С одной стороны это были государственные крестьяне в подлинном смысле слова – государственные крестьяне, переселенные из внутренних губерний России. С другой стороны, это были государственные крестьяне в более широком понимании, т.е. поселяне имений государственных, в казенном ведомстве состоящие (однотворцы из мазылов и рупташей, отставные солдаты, царане, поселенные на казенных землях, евреи-земледельцы, цыгане)" [63, с.210].

Варто також зазначити, що слова "державні" та "казенні" селяни використовувались не стільки як синоніми, а як визначення різних груп селян, власником яких була держава. "Казенними" селянами у 1848 р. були названі вільні хлібопашці та безоброчні селяни, об'єднані в одну групу "державних селян, поселених на власних землях", або "казенних селян". Таке формулювання назви групи ще раз наголошує на відмінності термінів "державних" та "казенних" селян.

Про зміст цього поняття зазначається у "Своде законов о состояниях", опублікованому у 1857 р. Розділ четвертий першої книги дев'ятого тому – "Про сільських обивателів" – розглядає права та обов'язки різних категорій сільського населення імперії. У статті 614-й зазначається, що сільські обивателі, що мешкають на казенних землях, мають різне найменування: 1. Загалом складаючи особливий стан в державі, вони іменуються державними; 2. За проживанням їх на землях казенних, вони також носять назву селян казенних; 3. За різними інородними племенами, від яких вони початково походять, вони носять назву татар, башкир, мордві... [70, с.128]. В цій же статті чітко визначається перелік тих соціальних груп, які входили до категорії державного селянства. Даний перелік досить довгий, оскільки перелічуються групи селян, які мешкали на всій території Російської імперії. Відносно Південної України із загальної кількості селян, зазначених у 614-й статті, можна виокремити групи: військні поселенці та козаки ("відповідно до служби, яку вони несли"); монастирські... церковні, економічні... військові обивателі, козаки та козацькі підсусідки ("з поселенців, які перебували раніше в різних окремих управліннях, називаються іноді і тепер за місцем їх колишнього відомства"); однотворці; однотворці Бессарабської області, перейменовані з мазил та рупташів; іноземні вихідці Бессарабської області, що називаються Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара; колоністи; царани Бессарабської області; державні селяни, поселені на власних землях; малоросійські козаки; татари Таврійської губернії.

Варто зазначити, що державними селянами були не лише ті, хто мешкав на казенних землях, а також ті, хто жив на власних та орендованих приватновласницьких землях. Державними були й удільні селяни, які належали імператорській родині, а також численні колоністи, що мешкали на південноукраїнських землях.

Таким чином, ми виділяємо у розряд державних селян три великі групи – удільних селян; державних селян, які були "не за поміщики" та колоністів.

Не зважаючи на те, що колоністи мали особливий статус, відмінне від державних селян правове положення, самоврядування, користувалися багатьма пільгами в оподаткуванні, відбуванні повинностей та відносились до інших державних установ, проте вони мешкали на землях, придбаних у власність, чи наданих державою, не були особисто залежними від поміщиків та підкорялись державним органам управління. Все це надає можливість говорити про них як окрему, привілейовану групу державних селян, яка перебувала на особливому положенні (мала особливий статус).

В даній роботі ми не будемо торкатися питань щодо удільних селян та колоністів, оскільки ці групи потребують окремого і детального дослідження. Ми приділимо увагу третій групі і спробуємо визначити, хто входив до складу категорії державних селян, які не були особисто залежними від приватних власників і не мали статусу колоністів.

Від початку створення у XVIII ст. категорії державних селян М.Дружинін виділяє на території Російської імперії п'ять груп: сибірські пахотні ("пашенные") селяни; чорносошенні селяни поморських повітів; половники; татари та ясачні Казанської, Азовської та Нижегородської губерній; однотворці та "старих служб служили люди".

Надалі, протягом усього XVIII ст. та першої половини ХІХ ст. йшло формування та розширення складу державного селянства.

У 1719-1724 роках до державних селян були зараховані однотворці та військні поселенці. Становище військних поселенців змінювалось кілька раз. Вони були поселені для охорони меж держави від можливих нападників і до 1724 р. несли прикордонну службу. Проте поступово необхідність у них як військових відпала і вони були обкладені подушним податком. У 1737 р. через нове оборонне будівництво вони знову були переведені на військову службу. З них були сформовані 16 кінних та 4 піші ландміліцькі полки [48, с.9]. Остаточо зараховані до складу державних селян вони були у 1802 р.

До правління Петра І не було однієї офіційної назви для всіх українських служилих людей, які створили групу однотворців. Проте термін "однотворці" існував раніше. Спочатку він стосувався лише дітей бояр, які мали тільки одні власні двори, без селянських. Вперше даний термін використано у наказі за 1714 р.: "рейтары и солдаты городово́й службы́ однотворцы". В наказі 1719 р. про проведення ревізії, слово "однотворець" використано у широкому значенні – для визначення усіх українських служилих людей, діти бояр не виокремлювались від іншої маси нижніх чинів [71, с.134]. На українських землях однотворці були поселені у ХVІ та ХVІІ ст. у вигляді окремої прикордонної охорони, для захисту кордонів від вторгнень кримських та ногайських татар.

До категорії державних селян однодворці були віднесені указом від 22 січня 1719 р., який передбачав обов'язкове подання ними ревізських сказок про всіх членів сім'ї чоловічої статі, кріпосних та найманих робітників. Наказом від 7 травня 1722 р. було встановлено спеціальний збір з однодворців (окрім подушного окладу) – “чотирьохгривневі гроші” – на утримання ландміліцьких полків [71, с.135]. В цьому ж р. однодворці були звільнені від несення рекрутської повинності. На рівні з цим вони як державні селяни виконували повинності на утримання доріг та перевозів, постій військ, надавали провідників для супроводу казни та колодників.

Протягом XVIII ст. йшов процес зрівняння однодворців з державними селянами у розмірі сплачуваних ними податків. У 1764 р. вони були зрівняні у сплаті оброчної податі, у 1783 р. – у несенні військової повинності. Остаточно до категорії державних селян вони були віднесені протягом 1760-1780 років за правління Катерини II.

Однодворці мали певний рівень самоуправління. Для цього був запроваджений інститут сільських управителів, які призначались з погодження однодворців з числа грамотних “добрих” людей. В повітах та губерніях були створені повітові та губернські однодворські правління, які опікувалися судовими справами [71, 138]. Землями однодворці володіли на “помісному праві”. Вони не могли відчужувати їх чи здавати в оренду іншим особам. До власних земель однодворців відносились: землі, пожалувані деяким з них у вотчину до 1724 р., тобто до введення їх у подушний оклад; куплені та отримані іншим шляхом у сторонніх осіб до часу заборони подібної купівлі Межовою інструкцією; придбані у рівних з ними однодворців до та після видання Межової інструкції; придбані на основі наказу від 12 грудня 1801 р., яким всім людям вільного стану дозволялося купувати незаселені землі. Землі, які мали лісні угіддя та розміром перевищували 15 десятин, були придбані законним шляхом, залишалися у власності однодворців. [70, с.155]

Згодом були накладені певні обмеження на операції з землями однодворців – землі, придбані ними на основі наказу 1801 р. вони могли продавати особам будь-якого стану та соціальної групи. Інші землі вони могли продавати чи поступатися ними лише особам своєї групи, однодворцям.

Однодворці мали право володіти селянами, які отримали назву “однодворських”. Однодворці могли давати своїм селянам волю, відправляти їх за “худое поведение” до Сибіру, але купувати та продавати їх однодворці могли лише представникам своєї групи. Зі своїх селян однодворці могли стягувати оброк, проте у 1827 р. однодворські селяни були звільнені від сплати цього податку.

Переходити у міщани та записуватись у гільдії однодворці могли на загальних із державними селянами засадах. у випадку переходу однодворця у дворянський стан, його землі зберігалися за ним й він отримував можливість розпоряджатися ними на основі дворянських прав.

У 1764 р. була проведена секуляризація селян синодальних, монастирських, архієрейських та церковних. На українських землях цей процес відбувся у 1786 та 1788 роках. Селяни церковних маєностей були передані у відання Колегії економії, через що отримали назву “економічних”. У 1768 р. вони були зрівняні з державними селянами у сплаті оброчних зборів. Згодом економічні селяни були переведені в управління директорів домоводства та отримали у 1788 р. право купувати поселення та землі у поміщиків [48, с.9]. Це стосувалося лише тих поселень, які безпосередньо прилягали до селищ, де мешкали селяни.

Економічні селяни на рівні з іншими державними сплачували подушну подать та оброк, відбували рекрутську, підводну, дорожню та постійну повинності.

У 1765 р. була створена група військових обивателів. Це було пов'язано з відміною козацької служби та переведенням козаків на звичайне, невійськове, положення. У маніфесті від 28 липня 1765 р. зазначалося: “полковые слободские местечки, которые дотеле именовались казачьими, а жителей казаками, подпомощниками и подсоседками и казачьими свойственниками, в рассуждении, что уже ныне казачья служба переформирована на другое регулярное основание, почему и казачьего названия быть не прилично, те селения отныне именовать государственными войсковыми слободами”. Фактично військовими обивателями були нащадки тих, хто ніс службу у ландміліцьких, слобідських та українських полках, створених на однаковому з ландміліцією засадах. Також це були нащадки козаків та біглих селян з Лівобережжя, які оселились на землях Слобідської України [48, с.8]. Із слобідських полків була створена Слобідська губернія, а служба козаків була замінена збором для утримання п'яти регулярних гусарських полків. У 1783 р. обивателі, що користувались правом куріння та продажу вина, були обкладені збором у 1 р. 20 коп. асигнаціями, а інші сплачували – 1 р. [45, с.72].

Зрештою, наказом від 20 лютого 1820 р. військові обивателі були зрівняні у сплаті оброчної податі з іншими державними селянами, які мешкали в одній з ними губернії. Найбільше військових обивателів було у Катеринославській губернії, а найменше – у Таврійській та Херсонській [45, с.73]. Проте за даними дев'ятої ревізії їх чисельність не відома, оскільки вони не були записані в окрему групу і увійшли до загального складу державних селян.

Одну з найчисленніших груп державних селян Південної України складали малоросійські козаки. Фактично це були нащадки козаків, які після зруйнування Січі змушені були пристати до землеробського населення. У 1783 р. вийшов наказ військової колегії про знищення українських козацьких полків. Замість них з козаків сформували десять регулярних карабінерних полків, які утримувались за рахунок оброчних зборів з козаків. У грудні 1797 р. на козаків був поширений наказ про надання трьох рекрутів від 500 чоловік. У лютому 1812 р. козаки, як і військові обивателі, були зрівняні у несенні повинностей з іншими державними селянами, які мешкали з ними в губерніях [45, с.73].

З питань судочинства та розправи козаки підпорядковувались тим же правилам, що й інші мешканці губернії. З питань карного судочинства козаки, які не були на дійсній військовій службі, підпорядковувались цивільному карному суду. Визнаний винним виключався з козацтва, позбавлявся станових привілеїв та, відданий у солдати, ніс службу на загальних засадах.

Козацькі земельні наділи перебували у спадковому (потомственному) володінні. Землі, отримані від їх предків-козаків, залишалися назавжди козацькими. Продавати їх козаки могли лише представникам свого стану. Коли ж землі були придбані у різночинців чи дворян, то вони не відносились до козацьких і могли бути перепродані або відчужені [70, с.174]. Це було можливим лише за умови надання акту, що засвідчував придбання земель в осіб іншого стану. Для уникання черезполосності у земельних володіннях, козаки могли, з дозволу Палати державного майна, затвердженого губернатором, міняти землі з поміщиками чи різночинцями. Отримані шляхом такого обміну землі, ставали спадковими козацькими землями. Це стосувалось земель, які після всіх обмінів та продаж, залишилися у козаків до наказу 25 червня 1832 р. [70, с.175].

Козаки користувалися правом питійного продажу у власних домах. Вони також мали право переходити в інші податні чи неподатні стани. В цих питаннях вони були зрівняні з державними селянами.

В результаті однієї з перших спроб уряду поступово звільнити селян було прийняття наказу про “вільних хлібопашців” 20 лютого 1803 р. Цю групу створювали селяни, відпущені поміщиком на волю поодинокі або цілими селищами, із затвердженням їм у власність землі: “крестьяне и селения от помещиков по таковым условиям с землею отпускаемые, если не пожелают войти в другие состояния, могут оставаться на собственных их землях землевладельцами и сами по себе составляют особенное состояние свободных хлебопашцев”. До групи “вільних хлібопашців” також могли вступати: а) дворові люди та селяни, які були відпущені на волю особисто й повинні були придбати у власність землю; б) представники інших соціальних станів, категорій та груп, які висловили бажання займатися землеробством та взяти на себе всі станові зобов'язання [72].

Згідно з наказом “вільні хлібопашці” сплачували подушний державний оклад – на рівні з поміщицькими селянами; земські повинності – на рівні з державними; відбували рекрутську повинність натурою, а оброк до казни не вносили. В питаннях управління – судочинства та розправи – вони підлягали тим же принципам, що й державні селяни.

Отримавши землю у власність, селяни цієї групи мали право продавати її, закладати, залишати у спадок, розбивати її на ділянки, але не менше восьми десятин. Вони також могли купувати землю, що давало їм можливість переходити з однієї губернії до іншої, вступати у гільдії та цехи, займатися ремісництвом та реалізовувати продукцію у містах [70, с.169].

Продовженням указу про вільних хлібопашців став наказ про зобов'язаних селян від 2 квітня 1842 р.

Не зважаючи на великі сподівання, що покладалися на цей наказ, він дуже слабо обмежував владу поміщиків та не виправдав сподівань прихильників звільнення селян. Наказ дозволяв “тим поміщикам, які самі того забажають, укладати із своїми селянами при взаємній згоді договори на тій основі, щоб ... поміщики зберігали приналежне їм повне право вотчиної власності на землю, зі всіма її угоддями та багатствами, як на поверхні, та і в її надрах, а селяни отримували від них наділи землі в користування за умовлені повинності”. Обмежень повинностей в наказі не було, вони могли бути “визначені в угодах грошовим оброком, обробленням поміщицької землі чи іншою працею”. Рекрутська повинність в селищах зобов'язаних селян виконувалась у порядку черги, встановленому у рекрутському уставі. В угоди могли вноситись окремі зміни у наділенні землею та відбуванні повинностей за умови обопільної згоди [73, с.64].

Не зважаючи на те, що селяни отримували певну свободу, фактично цей наказ не змінив їх положення.

На землях Південної України зобов'язані селяни мешкали переважно у Тираспольському повіті. До цього розряду належали селяни, які перебували на поміщицьких землях: “те из вышедших из-за границы переселенцев, кои прежде раздачи земель помещикам, на землях оных найдены водворенными, или кои после раздачи ими переведены, либо сами перешли из-за границы” [70, с.188]. До зобов'язаних не належали поміщицькі селяни, переселені із внутрішніх губерній, або які могли бути переселені на зазначені місця в майбутньому; переселенці, які після видання Положення від 20 вересня 1804 р., перейшли чи могли перейти з-за кордону в майбутньому, та оселялися на поміщицьких землях із власної волі.

Власники земель могли передавати поселенцям землі за добровільною угодою, які могли укладатися на строк не більший за 20 років. У випадках, коли угоди не укладалися, скарги не приймалися ні від поселенців, ні від поміщиків, на землях яких опинилися поселенці.

За зобов'язаними селянами залишалося право переходу з одних поміщицьких земель на інші. При переході на казенні землі, палата державного майна та начальник губернії повинні були надати поселенцям відповідну допомогу та сприяти облаштуванню їх на новому місці.

Подібним наказом від 8 листопада 1847 р. була створена група безоброчних селян, які мали право вступати до розряду вільних хлібопашців, але за умови, що вони викупилися на волю цілим селищем, при продажу маєтків з публічних торгів.

У 1848 р. вільні хлібопашці та безоброчні селяни були об'єднані в новостворену групу “селян, поселених на власних землях”. До цієї групи входили селяни, звільнені поміщиками за двосторонньою угодою, за якою за селянами затверджувались земельні ділянки чи дачі. За цю землю селяни мали протягом кількох років сплачувати поміщику певну суму грошей та виконувати повинності [70, с.166]. Строк, протягом якого

селяни відбували повинності, міг бути визначеним на кілька років, до смерті поміщика чи бути довічним; а у випадку переходу маєтку до іншого власника, угода з селянами мала зберігатися.

Селяни, поселені на власних землях, повинні були сплачувати подушний податок та земські повинності на рівні з державними селянами, відбувати рекрутську повинність, проте були звільнені від оброку. Вони могли переходити у міщанське чи купецьке звання, але окрім виконання загальних умов, мали залишити громаді свою земельну ділянку. Із селищ державних селян, поселених на власних землях, створювались окремі селянські товариства. У випадках, коли чисельності селян було недостатньо для окремого управління, вони могли приєднуватись у питаннях адміністрації до селян, поселених на державних землях [70, с.168].

Особливою групою державних селян на південноукраїнських землях були євреї-землеробці – це були євреї, які оселилися на казенних, власних чи приватних землях, з метою землеробства. Вони створили свої поселення у Херсонській та Катеринославській губерніях.

Розподіл євреїв на 4 класи був законодавчо закріплений у Положенні від 9 грудня 1804 р., в якому зазначалося, що євреї поділяються на землеробців, фабрикантів-ремісників, купців та міщан. Нове положення про євреїв було прийняте у травні 1835 р., а згодом відбулися зміни в управлінні цією соціальною групою: у 1837 р. завідування колоніями було перекладено на місцеве губернське начальство і Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора; а з 26 грудня 1844 р. вони перейшли у відання Міністерства державних маєтностей [74].

На початку другої чверті XIX ст. в уряді імперії була популярна ідея зменшення кількості євреїв у західних губерніях та переведення їх на заняття землеробством. Це сприяло тому, що єврейському населенню були надані нові пільги. Євреї, які вирішили займатися землеробством, на 10 років звільнялися від усіх податей, окрім земських повинностей. На початкове облаштування їм надавалась позика, яку вони мали повернути по закінченні пільгового строку. Після пільгових років вони також були зобов'язані сплачувати податки на рівні з "іншими підданими однакового з ними стану".

Найтяжчим тягарем для євреїв був рекрутський набір, тому 24 липня 1829 р. було видане Положення для євреїв, поселених на казенних землях Херсонської губернії. За розпорядженням уряду вони на 50 років звільнялися від рекрутської повинності. Ця пільга поширювалась навіть на тих, хто був у "безвременной отлучке" (бігли та волоцюги), але протягом р., після затвердження Положення, повернувся та пристав до праці. Дане Положення дозволяло євреям залишати селище не довше, ніж на три місяці у період, вільний від польових робіт, і виключно у сусідні місця для збуту товарів або заробітків.

Не зважаючи на всі пільги, єврейські колонії у Херсонській губернії, з точки зору землеробства, мали незначний успіх. Це спонукало уряд й далі опікуватися цією групою селян. Нове Положення 1835 р. надало нові пільги: звільнення від подушної податі на 25 років; від рекрутської – на 50 років; звільнення від земських повинностей на 10 років [75]. З моменту приписування до колоній, з євреїв знімалися недоїмки в казенних податках та інших зборах за минулий час. Вони мали право займатися торгівлею, промислами та ремеслами всередині своєї загальної осілості, на рівні з іншими поселенцями. Проте їм заборонялося займатися шинкарством, утримувати винокурні та "питейные дома".

Не зважаючи на таке вигідне положення, пільги єврейському населенню надавалися й надалі. Положенням 1844 р. євреї звільнялися від усіх податей, повинностей та земських зборів на 10 років; на 25 років – від надання рекрутів; також звільнялися від сплати всіх недоїмок за попереднім місцем проживання [76]. На облаштування сім'ї видавалися 175 руб. В той же час, у 1844 р. євреї-землероби були обкладені особливими коробочним, чи "кружечним", збором. Землею євреї наділялись та користувались на рівні з російськими селянами, тобто общинно, з розрахунку 8 десятин на душу. Вони не володіли, а користувались посімейним земельним наділом, розпорядником якого була вся родина [77, с.30].

Внутрішнє управління єврейських поселень було організовано за прикладом німецьких колоній. У тих випадках, коли кількість поселенців дорівнювала чи перебільшувала 40 душ чоловічої статі, вони могли створити окреме від християнських поселенців товариство. В іншому випадку вони приписувались до існуючих товариств.

Особливим регіоном в питаннях управління та складу категорії державних селян була Бессарабська область, яка увійшла до складу Російської імперії у 1812 р. З приєднанням цих земель завершилось формування території Південної України.

Бессарабська область та її південна частина, Буджак, мали особливе значення для уряду імперії, що покликала й особливу політику колонізації та управління цими землями. Можна виділити декілька причин особливої урядової політики в Бессарабії. По-перше, це була новоприєднана територія, на якій імперії необхідно було встановити та закріпити свою владу. Найбільш успішно та надійно можна було це зробити, заселивши ці землі та освоївши їх господарчо та економічно. Відповідно до цього уряд дозволив переселятися до Бессарабії іноземцям – болгарам, сербам та німцям, – а також українським та російським селянам, надавши їм певні пільги та полегшення для влаштування на новому місці. По-друге, Бессарабія мала особливе геополітичне положення. Вона знаходилась між трьома імперіями – Російською, Османською та Австрійською – і мала важливе стратегічне значення. У випадку війни в районі Південно-Східної Європи, Бессарабія могла виступати в якості плацдарму для військових дій або бути надійним тилом. Ці землі російський уряд міг також використовувати для поширення свого впливу у придунайських країнах. По-третє, уряд імперії був змушений враховувати внутрішній стан області, який характеризувався сильним спустошенням та розоренням господарства внаслідок багатьох війн, які мали місце на цих землях. Характерним

для регіону були також слабка його заселеність та відсутність зручного адміністративного управління. Через це основними завданнями імперського уряду були: заселення пустих земель, здійснення податкової та адміністративної реформ, надання пільг населенню, вивчення економічного потенціалу місцевості та розмежування земель, збільшення посівних площ, активізація торгівлі тощо [78, с.229]. По-четверте, уряд не міг ігнорувати історичне минуле та правове положення станів та груп, які увійшли до складу державних селян – царан, мазил, рупташів, господарських циган, Рупта-де-Вістерія, Рупта-де-Камара тощо. Зрівняти їх між собою, привести до одного правого положення та управління, шляхом прийняття одного закону, було неможливо.

Необхідно було враховувати особливості й традиції в аграрних відносинах, землекористуванні, господарських напрямках, податковій та адміністративній системах тощо. Ці фактори сприяли тому, що протягом всього часу до 1861 р. Бессарабія знаходилась на “особливому положенні” серед інших губерній імперії.

На думку Я. Гросула, категорія державних селян юридично оформилася в Бессарабії в перші роки після приєднання її до Росії [63, с.198]. Час формування державного селянства на землях Бессарабії, автор визначає як “перші десятиліття після входження її до складу Росії” та “першу третину ХІХ ст.” [63, с.209, 211]. Таку ж тезу висував І. Анцупов, який зазначав, що “государственные крестьяне Бессарабии как особая категория крестьянства сформировалась в первые два десятилетия после присоединения области к России” [78, с.228].

Найбільше державних селян було в Південній Бессарабії, особливо у Бендерському, Аккерманському та, частково, у Хотинському повіті.

Уряд імперії почав проводити політику колонізації Бессарабії у перші ж роки після її приєднання. На ці землі переселялися як іноземці (болгари, німці, серби), так і мешканці українських і внутрішніх російських губерній. На рівні з урядовою колонізацією, активно йшло й заселення цих земель втікачами з північних повітів Бессарабії та внутрішніх губерній імперії. Маючи на меті зберегти нові джерела поповнення казни, уряд залишив у державному володінні значну частину земель Бессарабії; селян, які оселилися на цих (державних) землях, уряд перетворив на державних, тобто таких, що залежали від держави-землевласника.

Склад державного селянства Бессарабії, був доволі строкатий. На цій території проживали такі категорії селян як царани, рупташі, мазили, Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара, а також коронні (державні) цигани, переселенці із внутрішніх губерній імперії.

Найчисельнішою групою землеробського населення на цих землях були царани. Їх назва походила від молдавського “цара” – земля. У своїй більшості це були молдавани, які перейшли або втекли на державні землі з поміщицьких [63, с.201]. Царани вважалися особисто вільними, але були у залежності від землевласників (поміщиків, монастирів чи держави), землями яких користувалися. Особиста свобода царан була підтверджена в “Уставе образования Бессарабской области” та “Учреждением для управления Бессарабской области”. Під час переписів 1817 та 1824 років царани були внесені до списків селян по казенних селищах. Проте державна “реєстрація” царан мала й негативні наслідки, оскільки вони приписували не лише до казенних селищ – поміщики під час переписів зазначали їх як “тимчасово відсутніх”. Такий подвійний запис царан у документах тягнув за собою подвійне обкладання податками та зростання заборгованостей.

Вирішити дану проблему уряд вирішив, вимагаючи від М. Воронцова “пропозиції”, кого з царан необхідно виселити, а кого залишити у державних селищах. Після отримання відвідних даних, уряд вирішив не виселяти царан з поселень. Аргументувалося це тим, що сім’ї царан перейшли в села до видання “Положення про царан 1834 р.”, встигли облаштувати господарство, виноградні та фруктові сади, а тому краще залишити їх на місцях проживання [65, с.40]. Юридично це розпорядження уряду було оформлене законом “Про царан, водворившихся на казенных землях Бессарабской области”, виданим 23 квітня 1840 р. Згідно із цим законом, всі царани, які перейшли на державні землі до 24 січня 1834 р., підлягали на рівні з державними селянами приписці за місцем проживання, їм надавали землю, обкладали оброком та земськими зборами; підпорядковувались вони сільській владі.

Царани мали право купувати землі та рухоме майно, яке охоронялось законом. Вони могли переходити на приватновласницькі та власні землі й розпоряджатися своїм майном, але тільки за умови завчасного попередження про перехід та сплати податків. Згодом їх позбавили права вільного переходу на державні землі [63, с.201]. За законом 1840 р. царани не були зобов’язані брати участь у формуванні громадського продовольчого запасу й капіталу, вносити страховий збір, проте в той же час вони були позбавлені права на отримання хлібних позик та допомоги у випадку пожежі [65, с.40].

Закон розглядав царан, що жили на державних землях, як тимчасово приписану до селищ групу державних селян, не зважаючи на те, що вони (на рівні з іншими державними селянами) підлягали наділу землею, за яку несли грошові та натуральні повинності, підпорядковувались управлінню установ державного майна. Міністерство державних маєтностей цим законом бажало “предупредить не только причисление царан к сословию государственных крестьян, но даже водворение их в казенных селениях”; царан дозволялось “только оставлять на занятых ими казенных землях” [65, 41]. Царани “принадлежа к свободным сельским обывателям, пользуются личными правами, сим обывателям предоставленными с некоторыми в тех правах изменениями по переходу с одних земель на другия и по владению населенными землями”. У питаннях управління вони знаходились у відомстві государственных имуществ. Царани, коли во-

ни мешкали у державних селищах, підпорядковувались сільському управлінню, проте не брали участь у хлібному зборі та на забезпечення продовольства.

Категорією селян-землевласників в Бессарабії були резеші. Вони мешкали в Орґеєвському, Кишинівському, Сорокському, Бельцькому, частково Хотинському та Бендерському повітах і складали близько 12% від їх населення. У більшості випадків резешів приєднують до категорії царан, зазначаючи лише, що царани-власники землі називаються резешами [63, с.174]. Саме через це досить важко виділити резешів з числа царан.

Резеші не були єдиною групою. На середину XIX ст. серед них були і поміщики, і купці, і міщани, які вплили в громаду резешів та отримали їх права. Основна частка припадала на селян-резешів, яких можна поділити на резешів-однодворців, резешів-пармаків та резешів-царан.

Резеші-пармаки, вони ж пармакари, володіли дуже малими ділянками землі, звідки й отримали свою назву. Пармак – це міра довжини, розмір якої представляє собою перший суглоб великого пальця руки, тобто менше, ніж вершок. Резеші-пармаки володіли ділянками землі, ширина яких була дуже малою, а довжина дорівнювала довжині всього наділу селища. Через вкрай малі розміри земельних ділянок, самостійне ведення господарства було практично неможливим. У пармакар збереглася общинна форма володіння землею, кругова порука у сплаті податків та обов'язкові переділи земельних ділянок, які відбувались кожні 2-3 роки.

Резеші-однодворці відокремили свої ділянки й володіли ними на основі подвірної спадкової власності. Вони жили окремими сільськими громадами, володіли садами, виноградниками, пашнями, та присадибними ділянками на основі приватної та спадкової власності. Їх землі не підлягали переділам громадою, а ділитись могли лише шляхом передання у спадок. Це була найбільш забезпечена група резешів і вона не підлягала круговій поруці [63, с.178].

Резеші-царани виокремились в особливу групу резешів у першій половині XIX ст., переважно у 1830-50 роки. Це були резеші, які розорились, втратили свої землі і були вимушені відбувати повинності за користування невеликими ділянками землі. Вони складали 34% від загальної чисельності резешів і користувались землею на общинному праві.

Резеші, як й інші мешканці Бессарабської області, не сплачували податків на користь казни протягом перших трьох років, після її приєднання до імперії. Починаючи із 1817 р. вони загалом сплачували 6 різноманітних зборів: державний податок “бір”, гоштинну, десятину з бджільництва; вадрарит, погонарит, земські повинності та громадські збори [79, с.76]. Після впровадження “Положення про царан 1834 р.”, резеші, на рівні з царанами, мали сплачувати бір, а також земський й громадський збори.

Іншою групою бессарабських державних селян були мазили, нащадки служилих людей. До складу молдавського війська XVI – початку XVIII ст.ст. входили головним чином боярські дружини та різноманітні полки служилих людей. Служилими людьми ставали представники дрібного дворянства. Вони були зобов'язані нести військову службу господарю, від якого отримували за це землю [63, с.203]. Мазили “издревле составляли особый класс жителей княжества Молдавии, участвовали в платеже государственной казне подати под именем даждии и сверх сего употребляемы были по назначениям молдавских князей в разные поручения, приличных их званию” [64, с.88].

У 1847 р. мазили були зрівняні в правах з однодворцями центральних губерній і вони отримали назву “бессарабських однодворців”. Вони не являли собою однорідної маси. Їх об'єднувало лише походження – вони всі вийшли з категорії служилих людей.

У Положенні для управління Бессарабською областю затверджувалось: “Государственной казне уплачивать будут мазылы подать под названием даждии и участвовать в земских повинностях по прежнему молдавскому обыкновению. Гоштинну, вадрарит и погонарит они вносят в казну наравне с простыми поселянами”. [63, с.204]. Мазили, які мешкали на казенних землях, підпорядковувались місцевому Управлінню державних маєтностей та відбували всі натуральні земські повинності за розподіленням сільських товариств. Вони мали право переходити на поміщицькі землі [64, с.89]. Мазили та їх нащадки не підлягали тілесному покаранню без судового вироку та були звільнені від несення рекрутської повинності.

Нащадками середнього та вищого духовництва були рупташі. Свою назву вони отримали від фіксованого податку “рупти”, яку сплачували у XVII-XVIII ст.ст. В офіційних документах XIX ст. про них говорили наступним чином: “Рупташи, происходящие от духовенства, то есть дети священников, оставшиеся в светском звании, по древним правилам и обычаем всегда сохраняли это наименование и в достоинстве своем равняются мазылам” [64, с.90]. Рупташі, поселені на державних землях, підпорядковувались відомству державних маєтностей та користувалися тими ж правами, що й російські однодворці. Вони були вільні від рекрутської повинності, сплачували чітко затверджений державний податок “даждію” та бір, дещо менший за розмірами, ніж податок з інших селян [70, с.145].

У випадках, коли бессарабські однодворці не сплачували податків, вони втрачали своє положення й прирівнювались у несенні повинностей до царан чи поселян області. Відповідно до цього вони підлягали й законодавству щодо боржників у сплаті податків [70, с.145].

Мазили та рупташі, як і однодворці внутрішніх губерній, користувалися певним самоврядуванням. Коли в окрузі нараховувалось 100-150 сімей мазил та рупташів, вони мали право обирати на трирічний термін свого старшину – капітана мазил, посада якого була безоплатною [65, с.44]. В обов'язки капітана входили нагляд за порядком в селищах та вчасною сплатою податків і повинностей. У випадках, коли чисе-

льність однодворців була незначна, вони приєднувались в управлінні з сільським товариством державних селян.

Однодворці Бессарабії могли володіти незаселеними чи заселеними маєтками на основі посесійного права та права власності, але не могли володіти циганами чи кріпосними та дворовими людьми "русскаго происхождения", не могли ані купувати їх, ані отримувати у спадок.

Згідно із законом 1847 р. діти мазил та рупташів мали право вступати на військову та цивільну службу, користуватися пільгами канцелярських службовців, які належать за походженням до третього розряду, але не віднесені до спадкового почесного громадянства. на тих самих засадах, що й діти однодворців внутрішніх губерній.

Групами, які відносились до державних селян Бессарабії, проте займали особливе привілейоване становище, були Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара. Це були іноземні вихідці, а також місцеві мешканці, яким грамотами господарів (правителів) надавались певні привілеї. Перші з них сплачували податки до державної казни – Вістерії, а другі – до господарської – Камари. Відношення до даної групи поселенців Бессарабської області зберегли лише ті, хто мав відповідні документи колишнього Молдавського уряду. Їх нащадки зараховувались за місцем проживання до царан або міщан та сплачували відповідні податки та відбували повинності [64, с.93]. До 1812 р. вони користувались привілеєм та не сплачували разом з царанами та іншими поселенцями державних податей.

Обов'язки та права цих груп були визначенні у постанові 1847 р. "О правах бессарабских жителей". Цей документ визначав, що Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара у сплаті податків підпорядковуються на рівні з мазилами, але не звільняються від особистої земської повинності. Покаранню за злочини вони підлягали, як й інші селяни, вільні сільські обивателі. У випадках, коли представники цих груп оселялися на казенних землях, вони приєднувались до сільських товариств державних селян та користувались правами вільних сільських обивателів [70, с.147].

У постанові 1847 р. зазначалося, що для того, аби довести свою приналежність до звання бояринашей, мазил, рупташів, Рупта-де-Вістерії та Рупта-де-Камари необхідно було надати (окрім документів, що підтверджують це звання) свідоцтва під присягою не менше 12 осіб того ж звання. Законними визнавались лише ті документи, на яких стояли підписи молдавських правителів або печатки Вістерії чи Дивана [70, с.145]. Представники цих двох груп "подчиняются платежу податей и денежных повинностей, подобно однодворцам Бессарабской области, но не освобождаются от личной земской повинности". У питаннях несення покарань, Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара підпорядковувались загальним постановам на рівні з іншими сільськими обивателями [70, с.146]. Діти Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара повинні були перейти у положення царан або міських обивателів і на рівні перших чи других нести всі податки та земські повинності. Перехід у положення відповідних груп відбувався із затвердження обласного начальства та з відома Казенної палати, яка розпоряджалася про перерахуванні відповідних податків та повинностей [70, с.147].

В середині ХІХ ст. чисельність Рупта-де-Вістерія та Рупта-де-Камара склала 172 особи (63 сім'ї) та 7 бурлаків [64, с.94].

У "Положенні для управління Бессарабською областю" цигани чітко розподілялися на державних, що залежали від казни, та на поміщицьких: "Жители бессарабской области всех сословий, как то: духовенство, дворянство, бояринаши, мазылы, рупташи, купцы и мещане, Царане или поселяне земледельцы, цыгане, принадлежащие казне и помещикам, и евреи, сохраняют все те права и преимущества, коими они доньше пользуются". [63, с.202]. Державні, коронні, цигани були поселені у двох селищах Аккерманського повіту – Фараонівці та Каїрі.

В залежності від способу життя та заняття, циган розділяли на три групи: лінгурарів – "ложкари", які переважно займалися обробкою деревини; урсарів – "ведмежатників" та лаєшей, що спеціалізувалися на ковальстві [65, с.42]. Представники першої групи розселялися переважно в лісах Орґеєвського та Кишинівського повітів, а дві інші групи вели кочовий спосіб життя й перебували у всіх повітах області.

Керувало коронними циганами спеціально створена установа – Контора коронних циган. Вони відрізнялись від інших груп державних селян в питаннях оподаткування – сплачували єдиний посімейний податок – "поголовщину" – з сім'ї та несли деякі натуральні повинності з обслуговування апарату управління [65, с.42]. Проте стосовно оподаткування коронних циган є інші точки зору. Я. Гросул зазначає, що вони обкладалися багатьма податками, які віддавалися на відкуп. На рівні з іншими державними селянами, вони були зобов'язані сплачувати ренту у формі оброчних грошей.

У 1838 р., аргументуючи свої дії "схильністю циган до ковальства", влада вирішила включити кочівних та осілих циган, з їх земельними володіннями, до складу війська. Юридично це було закріплено настановою від 29 травня 1839 р., коли сім'ї циган селищ Фараонівка та Каїр були віднесені до Дунайського козацького війська [65, с.43].

Основною групою серед державних селян Бессарабії були переселенці із внутрішніх губерній Росії. Це були державні селяни, які, через нестачу землі у своїх краях, переселилися на бессарабські землі з Курської, Рязанської, Орловської, Таврійської, Полтавської, Слобідської, Харківської та Чернігівської губерній.

Всі вище названі групи державних селян мали спільні та відмінні риси в управлінні та правовому регулюванні. Це надає можливість провести певну класифікацію цих груп за різними ознаками.

Так, можна виділити військові (малоросійські козаки, військові обивателі та воїнські поселяни) та, ніби, цивільні групи (однودворці, економічні селяни, вільні хлібопашці, зобов'язані селяни, безоброчні селяни, "селяни, поселені на власних землях", євреї-землеробці, царани, резеші, мазили, рупташі, Рупта-де-Камара, Рупта-де-Вістерія, коронні цигани); селян-землевласників (однودворці, малоросійські козаки, вільні хлібопашці, зобов'язані селяни, "селяни, поселених на власних землях", євреї-землеробці, резеші, мазили, рупташі, Рупта-де-Вістерія, Рупта-де-Камара, безоброчні селяни, колоністи) та селян, що користувалися землею чи орендували її (воїнські поселяни, економічні селяни, військові обивателі, царани, коронні цигани). Також окремо можна виділити привілейовані (однودворці, євреї-землеробці, колоністи, мазили, рупташі, Рупта-де-Камара, Рупта-де-Вістерія) та непривілейовані групи селян (царани, державні селяни із внутрішніх губерній, коронні цигани, зобов'язані селяни, безоброчні селяни, малоросійські козаки).

Ми спробували розглянути склад категорії державних селян, які мешкали на території Південної України у першій половині XIX ст. Загалом, до розряду державних селян можна віднести три великі групи. Перша, це селяни, які належали імператорській родині як землевласникам, так звані удільні селяни. Друга група, це колоністи, які хоча й займали привілейоване положення, проте були залежні від держави, сплачували податки до державної казни та займалися землеробством, проте мали право переходити в інші стани. Третя група є найбільшою і найстрокатішою, оскільки включає в себе всі групи селян, які формально були вільними від поміщиків та церкви, але залежали від держави.

Становище всіх цих груп селян, які були "не за поміщиками", було різним – вони мали певні особливості в управлінні, правовому положенні, сплачували різні податки, розмір яких теж був неоднаковим, та іноді відбували різні повинності. Проте основні засади їх управління та залежність від держави були єдиними.

Протягом всього XIX ст. спостерігається дві основні тенденції в становищі державних селян. По-перше, це розширення складу категорії, включення до неї різноманітних соціальних груп, що різнилися історичним походженням, правовим та економічним положенням. По-друге, процес уніфікації всіх цих груп у їх правах і обов'язках, сплаті податків та відбуванні повинностей. Не зважаючи на всі спроби уряду провести уніфікацію положення цих груп, вони мали відмінні риси, що можна побачити з наведених вище класифікацій.

#### Джерела та література

1. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднепровской области. – СПб., 1913.
2. Свиный П. Описание Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей (далее ЗООИД). – Т.VI. – Одесса, 1867.
3. Сабуров Я. Земледелие, промышленность и торговля Бессарабии в 1826 году. – М., 1830.
4. Корнилович А.О. Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака. – Аккерман, 1899.
5. Дараган М. Военно-статистическое обозрение Бессарабской области // Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849.
6. Защук А. Бессарабская область // Материалы для географии и статистики России. – СПб., 1862.
7. Защук А. Бессарабская область. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба. – СПб., 1862.
8. Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области // ЗООИД. – Т.V. – Одеса, 1863.
9. Защук А. Военное обозрение Бессарабской области. // Материалы для военной географии и военной статистики России. – СПб., 1863.
10. Кеппен П. О народных переписях в России. // Записки Русского географического общества. По отделению статистики. – Т.VI. – СПб., 1889.
11. Кеппен П. Девятая ревизия: Исследование о числе жителей в России в 1851 году. – СПб., 1857.
12. Кеппен П. Несколько слов по поводу ведомости о народонаселении России, составленной при Статистическом отделении Совета МВД. – СПб., 1851.
13. Бушен А. Наличное население России за 1858 г. – СПб., 1863.
14. Бунге Н.Х. Изменение сословного состава населения России в промежутках между 7 и 8 ревизиями // Экономический указатель. – 1867. – №44.
15. Пландовский В.А. Народная перепись. – СПб., 1898.
16. Ден В. Э. Население России по V ревизии. – М., 1902.
17. Клочков М.В. Население России при Петре Великом по переписям того времени. – СПб., 1911.
18. Клочков М.В. Очерки подушной переписи при Петре Великом // Журнал Министерства народного просвещения. – Январь, 1915.
19. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850, 1853.
20. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730-1823. Ч. 1-2. – Одеса, 1836-1838.
21. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса, 1848.
22. Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. – СПб., 1846.
23. Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – № 8.
24. Скальковский А. Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 году. – Одесса, 1851.
25. Скальковский А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края. – Одесса, 1853.

26. Семевский В. Крестьяне в царствование Екатерины II. В 2-х томах. – М., 1881.
27. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII – первой половине XIX века: В 2 т. – СПб., 1888.
28. Семевский В. Крестьяне различных наименований // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. 13-е изд. – Т. 25.
29. Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф Киселев и его время. В 4-х томах. – СПб., 1882.
30. Вешняков В. Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1857, январь-апрель.
31. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России. – М., 1858.
32. Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.
33. Флоровский А. Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX века // ЗООИД. – Т. XXXIII. – Одесса, 1919.
34. Петрович Н. Принудительное переселение бобылецких крестьян // Архив истории труда в России. Кн.11-12. – Пг., 1924.
35. Боровой С. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы (далее ЕАИВЕ) за 1962 г. – Минск, 1964.
36. Боровой С., Коциевский А. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины. // ЕАИВЕ за 1969 г. – К., 1979.
37. Боровой С., Коциевский А. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян степной Украины в дореформенный период // ЕАИВЕ. – Кишинев, 1966.
38. Коциевский А. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX вв. // ЕАИВЕ за 1963 год. – Вильнюс, 1964.
39. Дружинина Е. Классовая борьба крестьян Южной Украины в первой четверти XIX в. // ЕАИВЕ. – Кишинев, 1966.
40. Кабузан В.М. Народы России в I половине XIX в.: численность и этнический состав. – М., 1992.
41. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1963.
42. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1971.
43. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976.
44. Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959.
45. Дружинина Е. Южная Украина в 1800-1825 гг. – К., 1970.
46. Дружинина Е. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981.
47. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. В 2-х томах. – М.-Л., 1946, 1954.
48. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
49. Гуржій І.О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (II пол. XVII-XVIII ст.ст.). – К., 1994.
50. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
51. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва та торгівлі на Україні (к. XVIII-1861 р.). – К., 1962.
52. Бачинський О.Д. Народна колонізація Придніпунських степів в XVIII – початку XIX в. – Автореф... дис. к.і.н. – Одес. гос. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одесса, 1969.
53. Бачинський О.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX в. // ЕАИВЕ за 1964. – Кишинев, 1966.
54. Бачинський О.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (Остання чверть XVIII-початок XIX ст.). // Український історичний журнал. – 1964. – №2.
55. Бачинський О.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная к. XVIII и нач. XIX в. // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т. 2 (35).
56. Бачинський О.Д. Економічний стан українських придніпунських земель у XVIII – на початку XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1971. – Вип. 6.
57. Бачинський О.Д. К вопросу о составе и хозяйственных занятиях населения Аккермана на рубеже XVIII – XIX вв.: ("Описание 1808 г.") // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбил. конф. – К., 1975.
58. Бачинська О. Українське населення придніпунських земель у XVIII – початку XX ст. (заселення та економічне освоєння). – Одеса, 2002.
59. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.
60. Журба О.І. Заселення півдня України та становлення історико-археографічних досліджень у регіоні // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 р.): / Упорядники Є.Г. Сінкевич, О.О. Коник. – Херсон, 1997. – Частина I.
61. Пірко В. Заселення Степової України у XVI-XVIII ст.ст. – Донецьк, 1998.
62. Редько Ф.О. Колонізаційна політика царизму в Південній Україні в кінці XIX ст. // Наукові Записки. Чернігівський інститут. – Вип. 1. – К., 1955.
63. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев, 1956.
64. Гросул Я., Будак И. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев, 1967.
65. Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812-1870 гг.). – Кишинев, 1966.
66. Анцупов И. Крестьяне Левобережного Поднестровья в дореформенный период. – Кишинев, 1990.
67. Анцупов И. Русское население в Бессарабии. – Кишинев, 1991.
68. Анцупов И. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев, 1978.

69. Анцупов И. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX веке. – Кишинев, 1981.
70. Законы о состояниях. // Свод законов Российской империи. – Т.9. – СПб, 1857.
71. Ткачева Н.К. Из истории однодворцев в XVIII в. // ЕАИВЕ за 1968 г. – Л., 1972.
72. Указ о вольных хлебопашцах, от 20 февраля 1803 г. [WWW document]. URL <http://www.hrono.ru/dokum/voin1803.html>
73. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII – первой половине XIX века. В 2-х томах. – Том 2. – СПб, 1888.
74. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма [WWW document]. URL <http://www.evkol.nm.ru/index.htm>
75. Высочайше утвержденное 13 апреля 1835 года Положение о Евреях [WWW document]. URL [http://www.hrono.info/dokum/ru\\_evr1835.html](http://www.hrono.info/dokum/ru_evr1835.html)
76. Высочайше утвержденное 19 декабря 1844 года. Положение о подчинении Евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением Еврейских кагалов [WWW document]. URL [http://www.hrono.info/dokum/ru\\_evr1844.html](http://www.hrono.info/dokum/ru_evr1844.html)
77. Осипов С. Еврейские земледельческие колонии в Новороссии // Северный Вестник. – 1890. – № 10. – С. 29-66.
78. Анцупов И. О некоторых особенностях политики царского правительства в отношении государственных крестьян Бессарабской области (1812-1869 гг.) // ЕАИВЕ за 1959 г. – М., 1961. – С. 228-242.
79. Маршалковский Ф.Я. Политику русского правительства по отношению к резешам Бессарабии в дореформенный период. // Социально-экономическое развитие Бессарабии в XIX в. Вопросы истории: Межвузовский сборник. – Кишинев, 1977.

**Лыкова В. В. Группы государственных крестьян Южной Украины в первой половине XIX в.**

*В статье автор рассматривает социальные группы, которые составляли категорию государственных крестьян Южной Украины в первой половине XIX в. Автор обращает внимание на историческое происхождение, особенности правового положения, землевладения и землепользования разных групп государственных крестьян.*

**Ключевые слова:** государственные крестьяне, Южная Украина, землевладение, землепользование.

**Lykova V. V. The groups of the Southern Ukraine state peasants of the first half of XIX century**

*In the given article the author considers the social structure of the category of the Southern Ukraine state peasants in the first half of XIX century. Author draws an attention to historical origin, to legal aspects of the government, to peculiarities of the land use and land use of the separate groups which created the category of state peasants.*

**Keywords:** state peasants, the Southern Ukraine, land-ownership, land-tenure.

УДК 94(477)“18/19”

Я. В. Бойко

## РОЗСЕЛЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА РОЗМІЩЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЕТНОСІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

*У статті висвітлюється структура розміщення, визначається кількісний склад та питома вага переселенців, що поселилися у Північному Причорномор'ї (Новоросії) в 60–90-х рр. ХІХ ст. Розкриваються особливості розселення, визначається питома вага українського, російського та білоруського етносів, що проживали на території Північного Причорномор'я на зламі ХІХ–ХХ ст. Вказується на їх роль у соціально-економічному розвитку регіону.*

**Ключові слова:** переселенці, офіційні (легальні) переселенці, самовільні (нелегальні) переселенці, міграція, розселення, розміщення.

У Росії після 1861 р., впродовж майже чотирьох пореформених десятиліть, основними регіонами заселення, на думку відомих фахівців, були південь і південний схід Європейської частини Росії. Зауралля почало перетворюватися на центр тяжіння переселенців тільки з середини 90-х років ХІХ століття. Першість серед трьох регіонів у 60-90-х роках ХІХ в. належала, безумовно, південному, у складі якого Північне Причорномор'я, приєднане Росією в другій половині ХІХ ст. в результаті російсько-турецьких війн, що отримало згодом назву “Новоросія” (включала область Війська Донського, Катеринославську, Херсонську, Таврійську і Бессарабську губернії), прийняла упродовж указанного періоду найбільшу кількість переселенців [14, с.166; 16, с.21; 22, с.152; 23, с.9].

У дослідженні об'єктом вивчення є активний процес переселення населення центральних районів Європейської Росії у Північне Причорномор'я (Новоросію) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., предметом – розселення переселенців та розміщення східних слов'ян на території регіону на зламі ХІХ-ХХ ст.

У запропонованій статті автор, спираючись на деякі власні праці та першоджерела, за відсутності в історіографії інших ґрунтовних досліджень з даної проблеми, ставить перед собою завдання: визначити ступінь участі населення основних районів і губерній виходу в заселенні Північного Причорномор'я впродовж 60-90-х років ХІХ ст., висвітлити розселення і питому вагу переселенців, які оселилися в Новоросії, а